

VERMES GÁBOR

Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon¹

Minden magyar történész egyetért abban, hogy a 18. század, a modern Magyarország kapuja kulcsszerepet játszott Magyarország történetében. Ha a 18. századot egy hegyhez hasonlítjuk, amelynek csúcsát a hegymászők különböző szögekből közelítik meg, minden pont más és más látványt nyújtana a felfelé kapaszkodók számára. A történészek nyelvére lefordítva a metaforát azt mondhatjuk, hogy a múlt feltárása során minden történész sajátos nézőponttal, perspektívával rendelkezik, amely saját jelenbeli életében gyökerezik. A neves amerikai történész, C. Vann Woodward ebből a tényből kiindulva arra a megállapításra jutott, hogy a „jelen újabb és újabb, mindig befejezetlenül maradó felülvizsgálatot igényel.”² A felülvizsgálat az az éltető elem, amely egy korszakra vonatkozó tudásunkat képes felfrissíteni. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a felülvizsgálat minden esetben kifogástalan lenne, főként akkor nem, ha buzgóságában becsmérlni vagy leleplezni próbálja a dolgokat, ahelyett, hogy megvilágítaná őket.

E. H. Carr szerint a történelem „soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között.”³ David Harris, egyetemi történelem professzorom gyakran szölte a fenti állítás lehetőség kiegészítéséről: nem baj, ha a jelen sugallja a kérdést, amelyet a történész a múltnak tesz fel, de teljességgel helytelen, ha a jelen rögtön válasszal is szolgál. Bele kellett mélyednem a magyar történelembe, hogy felismerjem, mennyire igaz ez saját érdeklődési területemre is. Magyarország kis ország. 1918 előtt sokkal nagyobb volt, és egy kiterjedt közép-európai birodalom részét képezte, de a kicsinység, és ami még ennél is fontosabb, a külső és belső ellenségtől való állandó szorongatottság érzete a jelen ellenőrzése mellett a múlt fölötti uralmat is szükségletté tette. Mintha a múlt bármely szabadon szárnyaló értelmezése képes lenne aláásni az éppen akkor uralkodó nemzeti konszenzust.⁴ A modern magyar történetírásra ezért jellemzőek a határozott, erős vélemények, az azokat alkotó történészek pedig nem szívesen veszik a sajátjuktól eltérő álláspontokat. Például Szekfü Gyula és Má-

---

¹ A tanulmány angol nyelvű változata az *Austrian History Yearbook* 2006. évi kötetében fog megjelenni.

² Woodward, C. Vann: *The Future of the Past*. Oxford, 1989. 309.

³ Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1993. 28.

⁴ Tisza Istvánról szóló könyvem hetedik fejezetének esete ideillik. Nem az én dolgom eldönteni, hogy amit írtam, az jó-e vagy rossz, helyes-e vagy sem; ez a fejezet arra tett kísérletet, hogy a huszadik század eleji progressziót saját koruk kontextusában helyezze el. A fejezet mégis értetlenséget vagy elutasítást váltott ki Magyarországon, még azok körében is, akiknek egyébként tetszett a könyv.

lyusz Elemér heves vitája során mindkét fél meg volt győződve arról, hogy ő birtokolja a nemzeti múlt megértésének kulcsát.⁵

Az 1949 tájától a hatvanas évek elejéig–közepéig tartó időszakban a határozott véleményformálás ortodoxiába fordult át. A történetírást legrosszabb pillanataiban valamiféle vulgármarxizmussal kevert hamis nacionalizmus-pótlék szennyezte be. A Kádár-rezsim alatti szerény mértékű liberalizálódásnak, illetve néhány kitűnő történész bátorságának köszönhető, hogy sikerült kiszabadítaniuk magukat ebből az intellektuális kényszerzubbonyból, és jó, megbízható történeti munkákat írtak. Ránki György és Berend Iván gazdaságtörténeti művei sok hasznos információt tartalmaznak, míg Hanák Péter könyvei és tanulmányai például felpezsdítették és meghatározták a dualizmus korszakának kutatását, amelyvel korábban magam is foglalkoztam. A magyar történetírás doyenje, a világszerte ismert Kosáry Domokos testesítette meg a legjobban ezt a változást. Kosáry hat évtizedet átívelő pályája egészének irányt szabott a leplezetlen igazság keresése, ahogyan azt ő látta.

Annak ellenére, hogy Kosáry és más kiemelkedő történészek és irodalomtörténészek kitűnő műveket alkottak, mégis azt állítom, hogy a magyar történetírásba bevette magát az ortodoxiának egy jóindulatú, de egyúttal mindenütt jelenlevő változata. A 18. század számos feldolgozása igazolja ezt a feltevést, és ez a sajátos ortodoxia nyomot hagyott a poszt-stálinista időszak történészeinek a 19. és 20. század történetének fejezeteire vonatkozó nézetein is. A történetírás progresszív iskolájának nevezném ezt a jelenséget, amely magával a haladás eszméjével nemigen foglalkozott, annál nagyobb hangsúlyt fektetett a haladó eredményekre és a progresszió aktuális szerepére. Érthető ez egy olyan országban, amely hosszú időn keresztül szenvedett a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségektől és intellektuális konformitástól, amelyet mélyen bevésődött hagyományok formáltak. A normától való bármely eltérés kellő ünneplésre talált, valahogy úgy, ahogy azoknak a német történészeknek és politikusoknak az esetében, akik országuk autoriter és militarista múltjának árnyékában Kant, Schiller és Goethe „aranykorához” tértek vissza.

Nem az a gond ezzel az iskolával, hogy az általam is nagyrabecsült pozitív haladó eszméket és eredményeket ünnepelte, hanem – talán az 1830-as, 1840-es évek kivételével, amikor a haladó eszmék és teljesítmények valóban felfelé íveltek – egy olyan vágyat tükrözött, amely nemcsak a kérdéseket, hanem a válaszokat is a jelenben akarta megtalálni. A jelen progresszív perspektívájának prizmáján keresztül szemlélték a múltat. A múltbeli haladó eszméket és eredményeket kiragadták a kor összefüggéseiből, és aszerint tulajdonítottak nekik fontosságot, hogy hol helyezkednek el a progresszivitás skáláján, miközben bizonyítékok helyett vágyálmokra építettek. Ez a sajátos jelenbeli nézőpont eltorzította a múltat. Viszonylagosan jóindulatúnak nevezem ezt az iskolát, mivel nem talált ki történelmi helyzeteket: a bemutatott eszmék és eredmények valóságosak voltak, és a torzítás nem a tények pontatlanságából eredt, hanem abból, hogy nem vették figyelembe az egy adott periódusra jellemző sokféle tényező relatív súlyát, ehelyett azt emelték ki, ami visszatekintve kívánatosnak tűnt.

Ha most már csak a 18. századra koncentrálnunk, a magyar történészek körében ebben a tekintetben szinte teljes az egyetértés. Kosáry sem kivétel, aki úgy fogalmazott, hogy számára „a XVIII. század nem a hanyatlás, a lefelé menés, hanem ellenkezőleg, a fokozatos felemelkedés időszaka volt”. Ez az állítás némi fenntartással elfogadható, de amikor a *Culture and Society in Eighteenth Century Hungary* (Budapest, 1987.) című könyvében részletesebben kifejtette, főként az egyházi ügyekben, az oktatásban, a nyomtatott sajtó és a könyvkiadás, a tudományok, az irodalom és a művészetek terén elért eredményeket hang-

⁵ A vita legjobb összefoglalása: Erős Vilmos: *A Szekfü–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

súlyozta, bár közben természetesen nem tagadta a magyar társadalom hierarchikus, tradicionális jellegét. Benda Gyula vitatta Kosáry álláspontját, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a kérdés nem annyira a növekedés fokozatossága, hanem mértéke és módja.⁶

A kortárs történetírás nagy részére jellemző, hogy túlzott szerepet tulajdonít a haladásnak. Barta János szerint „Magyarország [a 18. században] visszatérhetett az európai fejlődés útjára”. Kontler László úgy véli, „...a magyar nemesek egyre inkább átítatódottak a francia felvilágosodás eszméivel.” Számos magyar származású, de külföldön élő történész is elfogadta a múltnak ezt a megközelítését. Moritz Csáky könyvében hosszú oldalakat szentelt a reformereknek és a Martinovics-féle összeesküvés résztvevőinek: szerinte az 1780-as évek végén, 1790-es évek elején a köznemesek körében „a politikai vélemények intenzív leszivárgásáról”-ról lehet beszélni. Kecskeméti Károly is a haladó gondolkodók szerepét emelte ki, például Berzeviczy Gergelyt, Hajnóczy Józsefet és azokat a névtelenekeket, akik a kávéházakban, olvasóköri körökben, szabadkőműves páholyokban terjesztették eszméiket egy jobb jövő érdekében. Talán Szelényi A. Balázsé a legszélsőségesebb vélemény: „Bár a magyar polgárság sokkal csekélyebb létszámú volt, mint nyugat-európai megfelelője, már korán megismerkedett a felvilágosodás eszméivel, reformideákkal kísérletezett, és kész volt felsorakozni egy olyan mozgalom zászlója alatt, amelynek célja a feudális rendszer megdöntése.”⁷

Az imént vázolt megközelítés két szembevetendő fogalmi problémát rejt. Először is a reformokra és reformerekre helyezi a hangsúlyt, és ezzel a reform természetéből adódóan a változást emeli ki. Marc Bloch ugyanakkor arra figyelmeztetett bennünket, hogy a változást igyekszünk dokumentálni, pedig „arról a tehetetlenségi erőről sem feledkezhetünk meg, amely annyi társadalmi alkotásnak sajátja”. A másik probléma abból a tényből ered, hogy ha egy adott korszak egyetlen aspektusát túlhangsúlyozzuk, végül valamiféle egyszemélyes képet kapunk róla, pedig valójában, ahogyan nemrégiben Robert Darnton hívta fel rá a figyelmet, a 18. század meglehetősen sokszínű, számos áramlat és ellenáramlat által meghatározott összetettsége olyan volt, mint egy patchwork takaró. Igaz, Darnton Franciaországot hozta legfőbb példaként, ahol élénk városi kultúra létezett, ez alól azonban bár kisebb méretekben, de Magyarország sem volt kivétel.⁸

A történészek gyakran nem a szó szerint vett évszázadokban gondolkodnak, hanem más, a hagyományos százados felosztásnál több jelentéssel bíró választóvonalakhoz igazítják a század határait. Az 1703 és 1711 között lezajlott Rákóczi-felkelés valójában az előző századhoz tartozik, amikor a háborúk, ide számítva Thököly Imre és a kurucok Habsburg-ellenes hadjáratait, még elterjedtek voltak. A 18. századot Magyarországon tartós béke és a Habsburg dinasztiaival való megbékélés jellemezte, és ez az időszak 1711 után vette kezdetét. Milyen képet mutatott valójában az ország ebben a keretben? A Habsburg Birodalom

⁶ Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 533.; lásd még Kosáry Domokos: *Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság*, 18. évf. (1975) 1. sz. 13–22.; Benda Gyula: *Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez*. *Valóság*, 18. évf. (1975) 3. sz. 100.

⁷ Ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Budapest, 2000. 228.; Kontler László: *A History of Hungary*. Budapest, 2002. 218.; Csáky, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus*. Wien, 1981. 64–80.; Kecskeméti, Károly: *Le Compromis de Leopold II avec la Hongrie*. *Revue de la Bibliothèque Nationale de France*, 1 (1994) Printemps 30–31.; Szelényi, Balázs A.: *Enlightenment from Below: German-Hungarian Patriots in Eighteenth-Century Hungary*. *Austrian History Yearbook* vol. 34. (2003) 121.

⁸ Bloch, Marc: *A történelem védelmében avagy a történész mestersége*. In: *A történész mestersége*. Budapest, 1996. 9–149., 35.; Darnton, Robert: *George Washington's False Teeth: An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*. New York, 2003. 77.

a 18. században érte el legnagyobb kiterjedését. Magyarország nagyságát tekintve a birodalom egyik jelentős alkotóeleme volt. A háborúk és a török megszállás, amely az ország területének jelentős részét érintette, több évszázados elhanyagoltságot és pusztítást eredményezett. Ennek következtében a század elején Magyarország lakossága igen alacsony volt, kiváltképpen az Alföldön, ahol az erdők kivágása és a szabályozatlan folyók és patakok miatt gyakran áthatolhatatlan mocsarak keletkeztek.

Ausztriában gyakran intették óvatosságra azokat a bátor utazókat, akik készek voltak szembeszállni az elkerülhetetlen nehézségekkel, amelyek egy magyarországi utazással együtt jártak. A figyelmeztetéseket részben igazolta az országban tapasztalt nyers valóság; részben viszont az osztrák–magyar viszony mélyén rejtőző, a közös dinasztia és a megszámlálhatatlan összekötő kapocs fátylával elkendőzött mély és kölcsönös bizalmatlanság tünetei voltak.⁹ Azok, akik túlmerészkedtek Pozsonyon, amely 1786-ig Magyarország fővárosa volt, megdöbbentek a országban tapasztalható hatalmas különbségeken. A legszerencsésebbek az ország nyugati és északi területei voltak. Ezek a 16. század óta Habsburg uralom alatt álltak, és az elmúlt időszak háborúi alig érintették őket. Ezen a vidéken gondosan művelték a szántókat, és – a hegységeket kivéve – kereskedővárosok virágoztak, jól jövedelmező arany-, ezüst- és rézbányák működtek. Ezzel ellentétben az ország középső, keleti és déli területein, amelyeket a törököktől foglaltak vissza, a ritka népesség alacsony gazdasági termelékenységgel és nagy nyomorral párosult. Az utak, ha egyáltalán voltak ilyenek, középkori állapotokat mutattak; a javításukra szolgáló anyag halmokban állt rajtuk, és az év nagy részében járhatatlanok voltak. A folyókon való átkelés sem volt egyszerű, főleg télen, amikor az ideiglenes hajóhidakat le kellett bontani.¹⁰

A Habsburg dinasztia nemcsak egy teljesen elpusztított területet vett birtokba, hanem egy sajátos társadalmi és politikai konstellációt is örökölt. A Bécs elleni Rákóczi-felkelés kudarcát, a Habsburg győzelmet nem követte megtorlás. III. Károly, akit bátyja halála (1711) után Spanyolországból hívtak vissza, nem érzett gyűlöletet a magyarok iránt, nem úgy, mint sok magas rangú bécsi hivatalnok, akik szemében a hűtlen magyarok makacsságuk és hálátlanságuk folytán örökre kegyvesztettek lettek.¹¹ A nemzetközi helyzet kedvezett

⁹ Amikor Mary Wortley Montague, a konstantinápolyi brit követ felesége 1717-ben Törökország felé tartva Magyarországon készült átutazni, maga Savoyai Jenő herceg figyelmeztette, hogy sehol sem fog menedéket találni, és találkozni sem fog senkivel Buda és Eszék között. Mások hozzátették, hogy őt és kíséretét be fogja temetni a hó, vagy a Magyarországot rendszeresen fosztogató tatárok ejtik majd őket fogságba. Ennek ellenére Mary Montague nekivágott az útnak, és nem ütközött különösebb nehézségekbe: „...alig tudom visszatartani nevetésemet – írta egyik levelében –, ha az utazásunkra vonatkozó elrémisztő ötletekre gondolok.” Mindazonáltal megjegyezte: „Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett...” G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991. 17.; Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990. 35.

¹⁰ Johann von Hofmannsegg gróf megemlékezett arról, hogy a Dunán a téli hónapokban jégtáblák között ügyesen navigálva lehetett átkelni. „Nálunk [Szászországban] nehezen szánna reá magát valaki ily utazásra, míg itten gyakran egy bál miatt megtörténik.” – jegyezte meg Hofmannsegg. Poór János: *Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon*. Budapesti Negyed, 2. évf. (1994) 4. sz. 56–70., 64.

¹¹ Mária Terézia királynő *Politikai testamentumában* elismerte, hogy főként osztrák hivatalnokok, de csehek is – természetesen az ő uralkodása előtti időszakban – elnyomták az osztrák koronatarományok népét. Ez viszonzásul ellenséges érzületet szült az érintettekben. „Ezt a gyűlölséget – folytatta az uralkodónő – a magyarok mindenkinél jobban megtapasztalták, mivel a többiek állandó alárendelt helyzetben próbálták tartani őket, és igyekeztek távol tartani a magyarokat a hi-

Károly megbékélési szándékának, és a 17. században annyira általános kegyetlenség a 18. századra valamelyest veszített éléből. De a továbbra is hirdetett királyi abszolutizmus és a nemesi vezetés alatt álló megyék autonómiájának együttélése korántsem volt egyszerű. A király egy sereg adminisztratív reformmal növelte a korona hatalmát, de a korlátlan abszolutizmust nem állította vissza: a részleges restauráció viszont későbbi nézeteltérések magját hintette el. Ediktumok, törvények és intézményes egyezségek jelölték ki az udvar és a nemesek rögzített és szigorúan lehatárolt egymással szembeni pozícióit, de kapcsolatuk a legjobb esetben is nehézkes, máskor pedig egyenesen viharos volt. Nem is alakulhatott volna ez másként két kibékíthetetlen ellentét, abszolutizmus és autonómia között. Bár az abszolutizmus ebben a viszonylagosan enyhe formájában inkább manipulálásra, mintsem nyers erőszakra épített, igen távol állt az intézményesített decentralizáció rendszerétől. Ez az együttélés változó következményekkel járt, és híven tükrözte az erőviszonyok állandó ingadozását. Ugyanakkor egyik félnek sem állt érdekében olyan lépések megtétele, amelyek helyreállíthatatlanul megzavarták volna ezt az ingatag szimbiózist.

Az a feszültség, amely ebből a strukturális helyzetből eredt, önmagában nem különbözött az udvar és a birodalom más autonóm szervei között keletkezett feszültségtől. A különbség mégis minőséginek nevezhető, hiszen a magyar nemesség az ország történelmileg megalapozott függetlenségének eszményi és büszke megtestesítőjeként tekintett önmagára. A józan gondolkodás gyakran kényszerítette kompromisszumra a nemeseket, 1723-ban jóváhagyták például a *Pragmatica Sanctiót*, amely, miközben újra megerősítette a nemesi előjogokat, kimondta, a Habsburg Birodalom minden része, Magyarországot is beleértve feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul kapcsolódik össze. Ugyanakkor a nemesség ragaszkodott az uralkodó ünnepélyes koronázási rituáléjához, amely számukra a Szent Istvánig visszavezethető történelmi folytonosságot szimbolizálta.¹² Ennek az álláspontnak óriási gyakorlati jelentősége volt. Bár a német eredetű dolgok elleni kulturális ellenszenv nem hagyott alább, a kozmopolita hatásoktól távol élő köznemesek nagy többsége is lojális volt a Habsburg uralkodók iránt, akiket a magyarok lényegében sajátjukként fogadtak el. Számukra a Habsburg uralkodók Magyarország megkoronázott királyai és királynői voltak, nem pedig császárok és császárnők. Hűségükért cserébe szabadon és tulajdonképpen zavartalanul irányíthatták a megyéket; előjogaikat, amelyek között a legfontosabb az adómentesség volt, megtarthatták. A birodalom más tartományainak autonóm szervei például Osztrák Németalföldön, Lombardiában, Tirolban vagy Karintiában szívesen követték volna a magyar példát, de nem volt elegendő erejük, és nem rendelkeztek azzal a sajátos történelmi hagyománnyal, illetve társadalmi és politikai fölényvel, amely a magyar nemesség pozícióját rendkívülivé tette.

Magyarországon a modernizációt leginkább Bécs ösztönözte. Az ország felemelésének szándéka mögött nem a Habsburgok önzetlensége, hanem a pusztán önérték állt. Egy jó részt fejletlen és elszegényedett királyság továbbra is folyamatosan zsugorodó adóalapot jelentett volna, és csak teher lett volna a Habsburg Birodalom szerencsésebb területei számára, amelyek maguk is pénzügyi és katonai modernizációs folyamaton mentek keresztül. A legfontosabb feladat a demográfiai hátrány ledolgozása volt, ennek érdekében elősegítették az ország egyes területeinek főként németekkel való betelepítését. Egyszerűsödött a bírósági szervezet, támogatták a mezőgazdasági termelést, szabályozták a jobbágyok kö-

---

vataloktól. A hatalommal való visszaélés nyilvánvaló ürügyül a magyarországi békétlenség és rebellió szolgált.” Idézi Roider, Karl A. (ed.): *Maria Theresa*. Englewood Cliffs, 1973. 36.

¹² Vö. Péter László kiváló tanulmányával a Szent Koronáról: *The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible*. *The Slavonic and East European Review*, vol. 81. (2003) no. 3. 421–510.

telezettségeit; a *Ratio Educationis* 1777-ben központosította az oktatás feletti ellenőrzést, egységes tananyagot írt elő, és kívánatossá tette az elemi iskolai oktatást. Jóllehet ezek a reformok szükségesek voltak, de a megyék nemesi irányítás alatt álltak, ezért hatásuk és végrehajtásuk legjobb esetben is alkalmi és rendszertelen volt.

Az osztrák koronatarományok és Magyarország között széles szakadék tátongott, és a bécsi hivatalnokok tulajdonképpen idegen országgént kezelték Magyarországot. Ez nem jelenti azt, hogy a birodalmi igazgatásnak egyetlen olyan tagja sem lett volna, aki jóindulattal tekintett Magyarországra. Ilyen volt például Karl von Zinzendorf, aki utazásai során alaposan megismerte az országot. Magyarország iránti szimpátiája példaképe, Turgot gondolatán alapult, aki a szabadságot összekapcsolta „az önkormányzatok, a mindenkori alkotmányok tisztelgetben tartásával.” Az Államtanács két befolyásos tagja, Egyd Freiherr von Borie és gróf (később herceg) Wenzel Anton von Kaunitz kancellár úgy vélte, hogy a magyarországi viszonyok javítása az egész Habsburg-monarchia hasznára válik, de támogatásukat attól tették függővé, hogy a magyar nemesség feladja-e az adómentességhez való ragaszkodását. Kaunitz nem volt optimista a reformok esélyeit illetően. „Ha a nagy és áldott magyar királyság – írta Kaunitz 1761-ben – helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne [...] Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják.” „A magyarok az udvarral szemben úgy tartanak össze, mint a kullancs. Szégyenszemre el kell ismernünk, hogy nekünk németeknek [...] gyakran túljárnak az eszünkön. Alkotmányukat valami rejtélyes homályba burkolják [...], az uralkodó bizalmát és kegyét megszerzik, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságjaikból valamit is engednének. [...] Mindamelllett nem szabad a nehézségektől visszariadni...”¹³

A Habsburg-kormányzat többek között úgy igyekezett felülkerekedni ezeken a nehézségeken, hogy a lehető legtöbb magyart kísérelte meg bevonni hivatalnokként a kormányzat különböző szintjein. Grünwald Béla a 19. század végén azzal vádolta ezeket a hivatalnokokat, hogy a nemzeti érdek ellen dolgoztak. Ez a vád anakronisztikus volt; legtöbbjük számára a lojalitás a király vagy királynő iránti hűséget jelentette, aki viselt hivatala és a koronázási eskü révén az ő szemükben magyarnak számított. Azt írtam: a legtöbbjük számára. Néhányuk, bár magyar családból származott, olyan mértékben asszimilálódott a bécsi udvari környezethez, hogy már nem érzett közösséget honfitársaival, bár, ahogyan R. J. W. Evans írta, „annak ellenére, hogy alkalmazkodtak az osztrák környezethez, úgy tűnik, [ezek a hivatalnokok] az igazi hatalom perifériáján maradtak Bécsben”. Ez korántsem meglepő, mivel a magyarok iránti régi bizalmatlanság sohasem tűnt igazán el, és ez megfelelt annak az egész Nyugat-Európában uralkodó nézetnek, amely szerint a magyarok mindent összevéve mégiscsak barbárok.¹⁴

¹³ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, 1987. 60–83.; Ember Győző: *Der Österreichische Staatsrat und Ungarn in der 1760er Jahren*. In: Drabek, Anna M.– Plaschka, Richard G. –Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresa und Joseph II.* Wien, 1982. 46–54.; Szabo, Franz J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*. Cambridge, 1994. 313–314.; idézi H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda*, 66–67.

¹⁴ Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825*. Budapest, 1910. (1888.) 177.; Evans, R. J. W.: *Maria Theresa and Hungary*. In: Scott, H. M. (ed.): *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Late Eighteenth Century Europe*. London, 1990. 201.; 1774-ben a bécsi angol követ, Sir Robert Murray Keith elhatározta, hogy Magyarországra utazik. „Két napnyi távolságra [Bécsből] – írta –, a Kínai Fal és a Fehér-tenger messzeségéből származó hordák között úgy tűnt nekem, mintha a földgolyó másik felére kerültem volna.” Idézi Okey, Robin: *The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse*. New York, 2001. 19.

Izdenczy József volt az egyik magyar származású hivatalnok, aki teljes hűséggel szolgált az udvart. Egy 1790-ben kiadott röpiratában kijelentette, hogy Magyarország a kezdetektől fogva abszolút monarchia volt, és így a királyok az országgyűlés beleegyezése nélkül is hozhatnak törvényeket, sőt a törvényhozó hatalom kizárólag őket illeti meg. Ez a nézet, azon felül, hogy téves volt, teljesen kívül esett a magyarországi politikai gondolkodás fősodrán, ennek következtében Izdenczy rendkívül népszerűtlen volt honfitársai körében.¹⁵

A magyar származású hivatalnokok többsége óvatosan egyensúlyozott a monarchiához való hűség és a magyar szeparatizmus iránti bizonyos formájú és mértékű elkötelezettség között. Ennek a csoportnak jellegzetes képviselője Ürményi József, akinek magasra sikerült emelkednie a hivatali ranglétrán. Mesterien igyekezett összebékíteni a korona iránti megalkothatatlan hűségét a magyar érdekek védelmezésével. A *Ratio Educationis* (1777) megalkotójaként szembehelyezkedett a Mária Terézia által szorgalmazott, az egész birodalomra kiterjedő egységes tanulmányi rendszer bevezetésével, és olyan struktúrát dolgozott ki, amely tekintettel volt a speciális magyar igényekre is. Ellenezte II. József radikális reformjait, és miközben elismerte az újítások szükségességét, határozottan védelmezte Magyarország „ősi alkotmányát”. Ezekben az években csak bonyolult manőverek árán tudott hivatalban maradni: kompromisszumokat kötött, kibúvót keresett, passzív ellenállást tanúsított. Ezért az 1790–1791. évi országgyűlésen élesen támadták, amiért kiszolgálja a Habsburgokat, annak ellenére, hogy újfent a nemesi privilégiumok védelmezőjeként jeleskedett. Két világ közé szorítva Ürményi 1795-ig maradt királyi szolgálatban, amikor Izdenczy intrikáinak eredményeként elbocsátották.¹⁶

A magas rangú hivatalnokokon kívül a kormányzati bürokrácia sok nemesnek kínált biztos állást. Közülük sokan olyan elit iskolákban tanultak, mint a Theresianum Bécsben és a budai Teréz Akadémia.¹⁷ A királyi bürokrácia teljesítménye kétségkívül egyenetlen volt. Az uralkodói abszolútizmus minden elkötelezettsége, állhatatossága és eredménye ellenére a Mária Terézia által gyakorlott viszonylagosan enyhe formájában is, és még inkább a II. József-féle nyersebb változatában, összeegyeztethetetlen volt a magyarok autonómiához, előjogokhoz és kiváltságokhoz való ragaszkodásával. A legjobb esetben nehézkes fegyverszünet tudott valamiféle folytonosságot biztosítani. 1848-ban nyilvánvalóvá vált az egyensúly ingatagsága, és még 1867 után is, amikor elvileg tökéletesen szimmetrikus rendszer jött létre, az egyensúly jelentése mindkét fél előtt homályban maradt.

A 18. század második felében a birodalom két felének a helyzete olyannyira kiegyensúlyozatlan volt, hogy a gyarmatosítás vádja is felmerült. 1754-ben belső vámvonalat emeltek Magyarországra és a többi Habsburg uralom alatt álló ország közé. Ez alárendelt pozícióban tartotta Magyarországot, mivel a mezőgazdasági termékek szállítójává tette. A Bécs gyarmatosító politikája elleni szemrehányó vádaskodás általánossá vált, de ez a vád alaptalan. Kosáry és Heckenast Gusztáv is hangsúlyozta, hogy Magyarország viszonylagos elmaradottsága korábbra vezethető vissza, mint a belső vámhatár bevezetése. Heckenast sze-

¹⁵ [Izdenczy József]: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes, und von den Rechten ihrer Könige*. Bécs, 1790. 79., 80., 90.; Stráda Ferenc: *Izdenczy József, az Államtanács első magyar tagja*. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 10. évf. (1940) 142–149.

¹⁶ Soós István: *Ürményi József (1741–1825)*. In: Kelemen Elemér (szerk.): *Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Évfordulók, események, 1991*. Budapest, 1992. 14–27., 22., 15.

¹⁷ Fallenbüchl Zoltán: *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. Budapest, 1989. 5–56.; Khavanova, Olga: *Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century*. Sic Itur ad Astra, 12. évf. (2000) 4. sz. 77–90.

rint a lemaradás gyökerei a középkorba nyúlnak vissza. Továbbá azt is állította, hogy az egyes régiók gazdasági lehetőségeiből jobban lehet gazdasági fejlődésükre következtetni, mint bármely szubjektív döntésből. Tirol és Vorarlberg például Magyarországnál is fejletlenebb volt. Igaz ugyan, hogy a szűkebb értelemben vett Ausztria és Csehország textilipara védelmet élvezett az esetleges magyar versennyel szemben, viszont Bécs aktívan támogatta a magyarországi bányászatot és kohászatot.¹⁸

Nem a vélt vagy valós gazdasági egyenlőtlenség volt az egyedüli vitatéma. A magyar nemesek II. József uralkodásának utolsó éveiben felléptek az erőszakos centralizáció ellen, és ez a tiltakozás II. Lipót uralkodásának (1790–1792) kezdetén is folytatódott, bár a központosító törekvések ekkor már gyengültek. A tiltakozás során vált nyilvánvalóvá, hogy a nyelvre, viselőre és egyéb nemzeti szimbólumokra való hivatkozás, az érzelmek befolyásolása sokkal hatásosabb fegyver Bécs ellen, mint a száraz, latin nyelvű jogi érvelés. Jól időzítettek: a 18. század vége, R. J. W. Evans szavaival, „a nyelv átpolitikálódásának” korszaka volt.¹⁹

Bár ez a nemzeti felbuzdulás csak időleges volt, és hamar kialudt, az írók, költők és kisebb mértékben a nemesi politikusok foglalkozni kezdtek a magyar nyelv és kultúra kérdésével. Az idegennek tartott hivatali apparátus legfeljebb közömbösséget mutathatott a bimbózó magyar nacionalizmus kulturális törekvései iránt, rosszabb esetben pedig ellenségesen lépett fel ellene. A nacionalizmus fejlődését természetesen folyamatként lehet felfogni: a 18. század végének nemzeti felbuzdulását így a magyar nacionalizmus előfutárának nevezhetnénk, mivel a nemesség konzervatív nemzeti felfogásába, amely korábban inkább az országhoz kötődött, nem pedig etnikumhoz, belekerült az etnikai tényező. Viszont amennyiben túllépünk a kulturális nacionalizmus fogalmán, és a politikai nacionalizmus mint integratív eszme definícióját fogadjuk el, amely szerint a nemzet a nép politikai akaratának letéteményese, még a legfanatikusabb nacionalista nemesek is tagadták volna, hogy bármilyen érdekközösség állna fent közöttük és a nép többségét alkotó jobbágyok között, és a városi polgárokat sem fogadták volna el magukkal egyenlőknek. Tehát a modern nemzet kialakulásának folyamata legfeljebb éppen hogy csak megkezdődött a 18. század utolsó évtizedeiben.

A jobbágyok nagy többsége szegénységben élt, ki volt zsákmányolva, és erejét meghaladó adófizetési kötelezettség terhelve. A jobbágyok fatalizmusra való hajlama érthető, válasz volt nehéz helyzetükre, és mélyen tradicionális gondolkodással párosult: életükben csak a megszokotthoz, az ismerthez való ragaszkodás adott némi biztonságérzetet. A városok, különösen az Alföldön, csak nagyra nőtt falvak voltak. Néhány teljes egészében magyar lakosságú település kivételével, mint amilyen Debrecen vagy Kecskemét, a legtöbb városi kézműves és kereskedő német volt. Közülük a tehetőbbek alkották a városok vezetését a beköltöző tekintélyesebb nemesekkel együtt. E két csoport között gyakori volt a feszültség, ennek ellenére – az emberi viszonyokra olyannyira jellemző „gyűlölök és szeretek” sémának megfelelően – a jobb anyagi körülmények között élő nemesek követendő mintául szolgáltak a városi felső réteg számára, akik gyakran maguk is igyekeztek nemességet szerezni.

A század vége felé emelkedett ki az úgynevezett honoráciorok csoportja; ők olyan nem-nemesek voltak, akik a társadalom fokozódó szekularizálódásával számukra is megnyíló foglalkozásokat űztek: állami hivatalnokok, tanárok, hírlapírók, orvosok, mérnökök stb.

¹⁸ Kosáry: *Újjáépítés és polgárosodás*, 76.; Heckenast Gusztáv: *A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika*. Történelmi Szemle 17. évf. (1974) 4. sz. 502–506. Ezúton köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta figyelmemet Heckenast Gusztáv e cikkére.

¹⁹ Evans, R. J. W.: *Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, Vol. 35. (2004) 3.

II. József pátense 1785-ben származásra való tekintet nélkül mindenki előtt megnyitotta a tanulás lehetőségét. A század végére néhány középiskolában a nem-nemes tanulók kerültek többségbe, az egyetem bölcsészettudományi fakultásán fele-fele arányban tanultak nemesek és nem nemesek. A nemes diákok csak a jogi karon és a jogakadémiákon maradtak továbbra is fölényben.²⁰

A nemesség jogilag egységes volt, de a valóság nem támasztotta alá ezt a mitikus egységet, minthogy inkább a különbségek, mintsem a hasonlóságok határozták meg, hogyan élt és viselkedett egy nemes, bár bizonyos érdekközösség-tudat élt körükben. 1711 után az udvar igyekezett a nagybirtokosokat Bécs köré tömöríteni. Ennek eredményeként a főúri címek száma megháromszorozódott a 17. századhoz képest, 1780-ban a mágnás családok száma elérte a 155-öt. A kiváltságos nemesi rend tömegét ugyanakkor köznemesek alkották. Az 1787-es népszámlálás adatai szerint a 8,5 milliós lakosság 4,6%-a, 197 000 férfi volt nemes (a nemes nőket is megszámlálták, de nem a nemesek, hanem a nők között). A többségük szegény volt, kétkezi munkát végzett, és valójában paraszti életmódot folytatott. A nemesek között a mérsékelt vagyonnal bíró bene possessionatus réteg, mintegy 700–800 család játszott igazán fontos szerepet. Ők irányították a megyéket, és képviselték azokat az országgyűlésen. Ők képezték a rend gerincét, önbizalmuk alapját viszonylagos anyagi jólétük, társadalmi helyzetük és a helyi és országos politikában való jártasságuk alapozta meg. Ők képviselték a lehangosabban a magyar szeparatizmust, amit nem szabad összevetésztetni az elszakadás vágyával: inkább egy olyan gondolkodási keretet jelölt ki, amely éles határokat vont saját világa köré, elhatárolódott mind a külvilágtól, Ausztriát is beleértve, mind pedig a jobbágyágtól és a polgárságtól. „A magyar nemesi szeparatizmus – állítja T. C. W. Blanning – mélyen gyökerezik a történelemben, nemesi érdekeikben és intézményekben”.²¹

Utoljára maradtak a legfontosabbak: a megyék, amelyek külön világot alkottak. Vajon a tradicionalizmus bástyáiként akadályozták a haladást, vagy pedig inkább a valódi önkormányzat szerveinek tekintsük őket? Valójában az egyes megyék sajátos helyzetétől és az egyénektől függően mind a két állítás lehet igaz. Az előbbi lehetőséget számos eset támasztja alá, amikor a megyék szabotálták a királyi reformkezdeményezéseket, ugyanakkor mindig voltak olyan megyei tisztviselők, akik komolyan vették megyéjük jólétének biztosítása iránti köteleességüket. Továbbá, bár a megyék vezetése oligarchikus volt, elméletben minden nemes egyenlő jogokkal rendelkezett. Ez a „sajátos, archaikus és arisztokratikus nemesi demokrácia” a nemesek befogadókészségét jelezte, amely idővel a nem-nemesekre is kiterjedhetett. Az alsóbb nemesség befolyása, bár lassan és fokozatosan, de valóban nőtt 1750 és 1848 között.²² Mindazonáltal fontos hangsúlyozni, hogy a „jó” hivatalnokok jelenléte és a szélesebb rétegek felé való nyitás lassú folyamata ellenére a megyék legfőbb célja saját maguk fenntartása, a nemesi hatalom és privilégiumok megőrzése volt. Ez kapcsolódik ahhoz, amit Blanning nemesi „önérdeknek” nevezett: privilégiumaik és hatalmuk nélkül a nemesek gazdasági és társadalmi ereje, önértékelésük, létük alapja megszűnt volna létezni.

²⁰ Vörös Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. Valóság, 18. évf. (1975) 10. sz. 1–3.; Heckenast Gusztáv: *A honorációrok a reformkorban*. Századok, 123. évf. (1989) 3–4. sz. 1–4.; V. Windisch Éva: *Az értelmiség létszámának kérdéséhez*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 122–125.

²¹ Blanning, T. C. W.: *Joseph II*. London, 1994. 115.

²² Gergely András: *Das Ungarische Komitat in 19. Jahrhundert*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Settlement and Society in Hungary*. Etudes Historiques Hongroises, vol. 1. Budapest, 1990. 205–220., 208.

A nemesek a történelemből merítették a helyzetüket igazoló érveket. Úgy vélték, hosszú és töretlen leszármazási lánc kapcsolta őket a Duna-medencét elfoglaló pogány ősökhöz és Szent István királyhoz, valamint a többi királyhoz és hóshöz, akik az elmúlt századokban megvédték az országot az idegen hódítókkal szemben. A Werbőczy *Tripartitum*ában összefoglalt 16. századi jog iránti tiszteletük annak bizonyítéka volt, hogy számukra a múlt szentesítette a jelent. Vonakodtak elválasztani egymástól a múltat és a jelent, és ez erőteljes érzést ültetett el bennük: az állandóság érzetét, amely irtózott minden töréstől. Ez az érzés legalább a 16. század első fele óta része a magyarok mentális tájképének. Reakció volt ez az országot feldaraboló háborúkra és a katolikusokat és protestánsokat szembeállító, éles vallási megosztottságra. Az állandóság érzete, amelyet ritkán fogalmaztak meg nyíltan, de mindig odaértettek, olyan statikus és szilárd világképpel társult, amely a nehéz időkben segítette a hit megerősítésében és a félelem enyhítésében. Ez az érzet bizonyára korábban is létezett már, de a 16. század első felétől kezdve halmozódó bajok valószínűleg megerősítették abban a szerepében, hogy ellensúlyozza a kollektív aggodalmat.

A 18. század javarészt békében telt, de a nemesség többsége éppen annyira félt a változásoktól, mint egykor a háborúk káros következményeitől. A költő Baróti Szabó Dávid egy 1795-ben keletkezett költeménye szerint az országnak fel kell ébrednie és eltörölni a világról a viperához hasonlított ellenségeit; a király tiltsa meg a gonosz könyvek olvasását, amelyek minden rossz forrásai, és állítsa vissza a régi példás erkölcsöt.²³ Természetesen a régi nemesi hagyományok helyreállítása biztosítaná ezeknek az erkölcsöknek a továbbélését.

Ha helyes az imént felvázolt feltételezés, a nemesi viselkedés egyéb megnyilvánulásait is belőle vezethetjük le. Hogy a minimálisra csökkenjen az állandóságérzet sérülésének veszélye, a külvilág minden vagy legalábbis a lehető legtöbb „szennyeződésétől” óvakodni kellett. Innen eredt az a patriarchális ideál, amelyet az „*extra Hungariam non est vita*” mondással lehet jellemezni. Ez azt jelenti, hogy nem vettek tudomást a külvilágról, és nem is voltak kíváncsiak rá. Ez a szemlélet már a 18. században is sokszor váltott ki gúnyt, a későbbiekben pedig egyre gyakrabban bírálták. „Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei ember – írta Kármán József 1794-ben –, az ő egész horizontja [...] az alatt: az »egész világ« meg fogjuk látni, hogy nem értenek egyebet, hanem legfeljebb a vármegyét, amelyben élnek. Sivatag üresség uralkodik az ily fejekben. [...] A tehetségek *halva* fekszenek. Meggátolja a *henye* és *vad* életmódja azoknak kifejlődéseket. [...] Balítéletek, tudatlanság és vakság ezeknek következései.” Ez a kritika és a későbbiek is túl élesnek tűnnek, nem mintha tényszerűen nem lennének igazak, hanem azért, mert magukat a főszereplőket vádolják. A nemesség alacsony műveltségi szintjét, gazdasági és társadalmi érdekeit, megingathatatlanul konzervatív politikai nézeteit figyelembe véve nyilvánvaló, hogy lelki békéjük megőrzéséhez szükség volt arra, hogy a külvilág zavaró befolyása ne érjen el hozzájuk, sőt ne is tudjanak túl sokat róla. Ahogyan Beöthy Ákos, maga is jeles nemesi família leszármazottja, írta a 19. század vége felé, ősei szűklátókörűsége lelki egyensúlyra való törekvésüket tükrözte.²⁴

²³ Baróti Szabó Dávid: *Jer, magyar lantom*. Dunaszerdahely, 1994. 58–59.

²⁴ Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Budapest, 1981. 14–15., eredetileg: Uránia, 1794.; Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése*. I–II. Budapest, 1900. I. 770–771.; A bene possessionatus réteg illusztrálására Bossányi Ferenc, Kazinczy Ferenc anyai nagyapjának klasszikus példáját szokták idézni. Kazinczy részletesen megrajzolta Bossányi alakját, aki Bihar megye egyik kiválósága volt. Két ízben, először 1751-ben, majd 1764-ben választották országgyűlési követé. Bár Bossányi saját korában vagyonosnak számított, családjával együtt nádfedeles vályogházban élt. Innen uralta a környéket „patriáchai felsőséggel [...], bírója, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyékből és több napi járóföldről hozzá folyamod-

A nemesek egy keskeny résen keresztül szemléltek a világot, és ez eltorzította arányérzéküket. Az önként vállalt elszigeteltség a nemzet nagyszerűségének érzetével párosult, amely a páratlan hősiességre épülő nemesi történeti narratívából eredt – gróf Gvadányi József „az egész világot rettentő őseink”-ről beszélt –, és ebből vezethető le az a gyakran kifejezésre juttatott elképzelés, hogy a világ, vagy legalábbis Európa kíváncsi, egyes időkben pedig félve tisztelő tekintete állandóan Magyarországra szegeződik. Még egy művelt nemes, Báróczi Sándor, a királynő testőrségének egykori tagja is hasonló gondolatokat hangoztatott: arra buzdította honfitársait, hogy alkossanak „józan törvényeket”, amelyek azután egész Európa tekintetét rájuk irányítják.²⁵

Az állandóság érzetével szorosan összefonódott a klasszikusok öröksége, amely minden iskolát és művelt házat átítatott, és a kevésbé műveltek köreiből is lehatolt, bár az ő beszélt és írott latin tudásuk korántsem ért fel a cicerói magaslatokig. A latin nyelv gyakorlati alkalmazása például a jogtudomány területén csak részben magyarázza ezt a vonzalmat. Lényegesebb az ókori görög és római világ bizonyos aspektusaival való azonosulás, amely erős pszichológiai kötődést alakított ki. Az antikvitás összetevői között a legnagyobb vonzereje a harmónia, kiegyensúlyozottság és nyugalom klasszikus eszményének volt. Ez az eszmény időtlennek tűnt csodálói szemében, és alkalmas volt arra, hogy pszichológiai ellensúlyt képezzen az aggályokkal és félelmekkel szemben. A 18. századi körülményekre való alkalmazása kétségtelenül hozzájárult az állandóság érzetének fenntartásához. Számos magyar költő tartozott a klasszicista iskolához, és nem meglepő, hogy túlnyomó többségük, mint például Ányos Pál vagy Baróti Szabó Dávid nem csupán az irodalom terén, hanem a politikában is rendíthetetlen tradicionalista volt.

Míg a kiemelkedően gazdag arisztokrata családok, például a herceg Esterházyak a kellő anyagiak birtokában belemerülhettek a barokk hivalkodásba, Mária Terézia már aligha engedhette meg magának azt a fényűzést, amelyben apja élt. A barokk szellem másik támasza, a katolikus egyház sem volt képes olyan mértékben továbbvinni a barokk pompát, mint a múltban. Mária Terézia és II. József alatt az egyházak állami ellenőrzése erősödött, és ez éppúgy gyengítette a barokk szellemet, mint az olasz teológus, Lodovico Muratori reformkatolicizmusa, amely megszabadította a hitéletet a barokk külsőségeitől, és egy bensősége-sebb kereszténységhez tért vissza.²⁶

A barokkos fölény illúziója a magyar nemesség sajátos hajlamaiból eredt. Nagy többségük nem engedhette meg magának a barokk bőségét és költségeit, és a harmónia és egyszerűség klasszikus eszméinek megfelelően viszonylag szerényen élt. Ugyanakkor magukban a lovagias és nagyvonalú hűbérurat látták, és ez arra készítette őket, hogy megragadják azokat az alkalmakat, amikor eredendő gátlásaik és a körülményekből fakadó korlátok utat engedhettek a zabolátlan, választékos és szertelen, egyszerűen barokk ünnepnek. Ez a barokk szellem időnként a városi népeiséget is megérintette, de mivel megnyilvánulása bizonyos alkalmakhoz kötődött, nagyszerűsége nem mindennapi valóságot tükrözött, inkább a nosz-

---

tak...”. Vagyonával, amely inkább örömeire szolgált, mintsem hasznára, keveset gondolt. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Budapest, é. n. 23., 24., 26., 27.

²⁵ Négyesy László (szerk.): *Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály*. Budapest, 1904. 116.; Báróczi Sándor: *A védelmezett magyar nyelv*. Budapest, 1984. [15.] Eredetileg 1790-ben jelent meg.

²⁶ Gates-Coon, Rebecca: *The Landed Estates of the Esterhazy Princes, Hungary during the Reforms of Maria Theresa and Joseph II.* Baltimore, 1994.; Meszlényi Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon*. Budapest, 1934. 15–30.; Somorjai Ádám–Zombori István (szerk.): *A katolikus egyház Magyarországon*. Budapest, 1991. 63–64.; Kókay György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest, 2000. 11–20.

taligikus álmokat, a képzelet extravagáns szárnyalását és a tomboló mámort jelenítette meg az emberek egyébként egyszerűen és szerényen folyó életében.

A nemesség kulturális dominanciája, amely azzal mérhető, hogy mit olvastak az emberek, szinte teljes volt. A forgalmazott könyvek túlnyomó többsége vallási tárgyú, illetve imakönyv volt. Hasonló népszerűségnek örvendtek a kalendáriumok, amelyek mindenféle tudnivalót tartalmaztak. Ezeket mindenki olvasta, aki egyáltalán tudott olvasni, még a parasztok is. A költők közül leginkább a 17. századi Gyöngyösi Istvánt és Zrínyi Miklóst kedvelték. Az ő heroikus barokk költészetük jól illett az egy évszázaddal későbbi magyar nemesemberhez. A hősokeket és királyokat ünneplő ponyvairodalmat, amelyhez a piacokon olcsón lehetett hozzájutni, széles körben olvasták. Kedveltek voltak az anekdotagyűjtemények, például Kónyi Józsefé, aki meglehetősen durva humorral szórakoztatta olvasóközönségét. Humor és éles ironia jellemezte a paszkvillus irodalmat, vagyis az országgyűlések idején keletkezett névtelen költeményeket. Végül meg kell emlékezni a regényekről is, amelyek egynémelyike, például Mészáros Ignác *Kartigamja* egészen fantasztikus történetet beszélt el. Dugonics András *Etelka* című műve a nemzeti hiúságnak kedveskedett, míg Kármán József regénye, a *Fanni hagyományai* a terjedő szentimentális ízlés igényeit elégítette ki.²⁷

Leginkább a kortárs emlékiratok és politikai beszédek olvasása támaszthatja alá érveimet. Az emlékiratírók művei között gróf Bethlen Miklósé a legkorábbi, 1708 és 1710 között keletkezett. Bethlen arra buzdította a fiatalokat, hogy legyenek hűek a hazához és a Biblia tanításához. Minden érdemleges változásnak belülről, az emberi szívből kell erednie. Más lényegi kérdésekben Bethlen számára a jövő nem volt más, mint a jelen folytatása. Egy másik erdélyi nemes, Apor Péter eleven képet rajzolt az 1730-as évek erdélyi társadalmáról. Apor, aki buzgó Habsburg-párti katolikus volt, és szilárdan kiállt a nemesi privilégiumok mellett, már ekkor riadót fűjt az Erdélyben terjedő új szokások miatt, amelyek szerinte aláaknázták a fejedelemség patriarchális idilljét.²⁸

Gróf Károlyi Sándor emlékiratában csupa egyszerű kijelentő mondatban számol be meglehetősen mondán életviteléről az 1730-as években. Rettegi György, egy másik erdélyi nemes 1718 és 1767 között írta emlékiratait. Egész ténykedése szorosan kapcsolódott Doboka vármegye társadalmi és politikai életéhez. Azon kívül, hogy röviden megemlékezett Izabella hercegnőről, II. József jóvendőbelijéről, aki Pármából Bécsbe utazott, és alkalmanként megemlégett olyan csatákat, amelyekben a monarchia hadserege is részt vett, a napló kizárólag helyi ügyekre összpontosít, a szerzőt a helyi hírek, pletykák érdeklik: ki mit és ki-nek mondott a megyében, ki kivel vacsorázott stb. Halmágyi István naplója az 1750–1760-as évekről informatívabb, ironikus megjegyzéseket tartalmaz az erdélyi vallási és politikai küzdelmekről, a külvilágra viszont csak egyetlen utalást tesz: a földbirtokosok vonakodtak külföldi példákat követni a mezőgazdasági egyesületek alapításában, mivel „lehetetlennek tartották, hogy ők jobbat találjanak, mint oly hosszú praxis alatt eleik találtak”.²⁹

²⁷ Alszeghy Zsolt: *A könyv és olvasója*. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. I–I. Budapest, 1941. IV. 492–760.; Cushing, G. F.: *Books and Readers in 18th Century Hungary*. The Slavonic and East European Review, vol. 47. (1969) no. 108. 33–77.; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1978. 24–28.; Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Budapest, 1943. 31–69.

²⁸ Tolnai Gábor (szerk.): *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Budapest, é. n. XIX–XXIX.; Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei*. Minerva, 5. évf. (1926) 1. sz., 154–160.; Szádeczky Lajos: *Báró Apor Péter verses művei és levelei*. Budapest, 1903. 19–71.

²⁹ Szalay László (szerk.): *Gróf Károlyi Sándor Önéletírása 1–2*. Pest, 1865. 2. kötet 38–70.; Torma Károly: *Rettegi György emlékiratai*. Hazánk, 1. évf. (1884) 126–147., 212–224., 281–302., 362–383.; Szádeczky Lajos (szerk.): *Halmágyi István Naplói 1752–1753, 1762–1769 és Iratai 1669–*

A nemesek ragaszkodtak az állandóság érzetének fenntartásához. Ezt bizonyítja, hogy mennyire következetesen hangoztatták politikai céljaikat, amelyek mindig összhangban voltak szándékuikkal, hogy megőrizzék hatalmukat és privilégiumaikat, és mindazt tiszteltben tartásák, amit a nemesség történeti örökségének tartottak. A hangnem és a stílus változhatott ugyan, de a 18. században egyetlen olyan országgyűlés sem volt, amely akár egy hajszálnyit is feladott volna a nemesek hatalmából, vagy legalább mérsékelte volna azt. Az 1790–1791-es országgyűlést megelőző diéták reakciós és obstrukciós voltához nem fér kétség. Bécs szemszögéből nézve az 1764–1765-ös országgyűlés jelentette a mélypontot, ahol a küldöttek hosszas és kicsinyes alkudozás után a Mária Terézia által kért hadiadó alig több mint felét ajánlották meg. A királynő haragosan hagyta el Pozsonyt, és bár még tizenöt évben keresztül uralkodott, soha többé nem hívta a magyar rendeket. Az 1790–1791-es országgyűlés másként alakult, elég egy futó pillantást vetni néhány, egymásnak ellentmondó értelmezésére, hogy megbizonyosodjunk erről. George Bárány helyeslően jegyezte meg, hogy a hazafias reformerek a társadalmi–gazdasági haladás garanciájának tekintették az országgyűlésen becikkelyezett törvényeket, Moritz Csáky pedig „*Reformlandtag*”-nak nevezte. Barta János viszont úgy vélte, hogy az országgyűlés a hangzatos ígéretek beváltása helyett a nemesi kiváltságok ismételt megerősítésével ért véget.³⁰

Egyetérttek Barta Jánossal, de éppen az országgyűlés körüli vita teszi világossá, hogy 1765 óta történtek olyan változások, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez a felvetés a lényegre mutat rá: vajon valódi haladásról lehet beszélni, vagy csak a felszínen tapasztalható változások, más szavakkal kifejezve, tartalmi vagy csupán stílusbeli váltás történt? A nemesség minden hatalma és befolyása ellenére sem élhetett a külvilágtól teljesen elzárkózva. Fokozatosan változások következtek be az étkezési szokásokban, terjedt a kávé, a tea, a csokoládé fogyasztása, a konyhai eszközök használata, szegényletes dologgá vált az étkezésnél a lerészegedés, hódítottak a külföldi ruhák és táncok (például a menüett). A valóságban a 18. századi Magyarországon a század második felében fokozatos szekularizációs folyamat ment végbe, ami pedig új magatartásminták megjelenését tette lehetővé, de a nemesek túlnyomó többsége ezek meghonosodását nem úgy tekintette, mintha ezzel bármilyen értelemben megtagadták vagy éppen aláásták volna hagyományos gondolkodásmódjukat. Amikor 1796-ban újra összehívták az országgyűlést, a követek függetlenül attól, hogy milyen ruhát viseltek, és hogy késsel–villával ettek-e, továbbra is hajthatatlanul védtek a nemesi privilégiumokat. Felsőbüki Nagy József személynök, az alsótábla elnöke november 9-én kijelentette, hogy hajlandó hozzájárulni az ország védelméhez, amennyiben az kiterjed az alkotmány és az alapvető törvények továbbvitelére is.³¹ Azt lehet tehát mondani, hogy a jómódú nemesség egy részleges modernizációs folyamaton ment át anélkül, hogy egyúttal igazából modernné vált volna.

Tagadhatatlan, hogy az 1796-os országgyűlést megelőző évtizedekben nemcsak kifinomult magatartásformák, hanem kifinomult eszmék is elérték Magyarországot. II. József reformjai megvalósításához merített belőlük, és számos jól képzett magánszemély dolgozott ki széles látókörre valló terveket az ország fellendítése érdekében. Gróf Teleki Sámuel

---

1785. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. 4. kötet. Budapest, 1906. 149–397., 397.

³⁰ Barany, George: *The Age of Absolutism, 1790–1848*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *A History of Hungary*. Bloomington, 1990. 175.; Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, 51.; Barta: *A tizennyolcadik század története*, 214.

³¹ Vörös Károly: *A társadalom az életmód tükrében*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790*. 1–2. Budapest, 1989. 1. kötet 759–760.

az egykamarás parlament bevezetését kívánta elérni, szót emelt amellett, hogy országos tisztségekre csak arra méltó embereket válasszanak, mégpedig születésre, vallásra való tekintet nélkül, támogatta, hogy az egyházak szigorú állami felügyelet alá kerüljenek, és jövedelmeiket fordítsák oktatási intézmények fenntartására. Gróf Batthyány Alajos még meszebb ment: javasolta, hogy a nemesség önként vállaljon részt az adókból, illetve töröljék el a földesúri bíraskodást, a nemesség egyéb privilégiumait azonban nem érintette. Mint deista a felekezetek egyenrangúságát hirdette, az egyházi földeket állami tulajdonba kívánta adni, és szót emelt a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartása mellett. Gróf Széchényi Ferenc egyetértett Batthyányval a nemesi adózás kérdésében, báró Skerlecz Miklós pedig azt vallotta, hogy bizonyos alkotmányos jogokat a nem-nemesekre is ki kell terjeszteni.³²

A felvilágosult eszmék egynémelyike áthatolt a bene possessionatus réteg vastag védőpáncélján is, csakhogy ők a maguk hasznára fordították azokat. Rousseau *Társadalmi szerződése* olvasott volt a felvilágosult literátusok körében, akik közül néhányan, mint például Hajnóczy József, Koppi Károly és Belnay György arra támaszkodva követelték a nemesi privilégiumok eltörlését, ócsai Balogh Péter, a nemesi követek hangadója az 1790–1791-es országgyűlésen a Rousseau-nál az uralkodóval szerződést kötő népet a nemességgel azonosította, és a szerződés újratárgyalását követelte, lényegében a nemesség diktálta feltételek alapján.³³

A nemesség politikai hatalma teljes volt azokon a területeken, ahová kiterjedt hatásköre, és az 1790–1791-es országgyűlés lefolyása is ezt igazolja. Ürményi József, a személynök, az alsótábla elnöke bevezetőjében arról szólt, hogy a „tősgyökeres” magyar törvények „egyedül a jó erkölcs, jámborság és a közjónak előmozdítására való igekezet”-et célozzák. Később így folytatta: „az egész világnak szeméi reánk vagynak függesztve”. Az ország főbírája, gróf Zichy Károly, megismételte ezt a gondolatot: „valamint az egész kiterjedt világon nagy híre, nagy neve vagyon nemzetünknek [...], mind távolabb lévő fejedelmek és nemzetek vigyázó szemmel figyelmeznak reánk [...] Méltó azért, hogy [...] nemcsak dicsőséges magyar eleinknek nyomdokaiba visszatérhessünk; de a külső szomszéd világnak is erántunk való várakozását bétölthessük”. A prelátusok is hasonlóan vélekedtek. Batthyány József herceg, Magyarország hercegprímása szerint „ne csak visszaállíttassanak ősi törvényeink [...], hanem örökössé is minden következő időkre tétessenek.” Ürményi felvilágosult reformer volt, Zichy és Batthyány mind a ketten művelt arisztokraták. Vajon hittek saját szavaikban? Erre a kérdésre nem lehet határozott választ adni, de úgy tűnik, hogy még a reformer és művelt nemesek sem tudtak ellenállni annak az erős érzelmi töltetű és történetileg megalapozott szellemiségnek, amely rendjüket teljes egészében áthatotta.³⁴

³² Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 1–2. Budapest, 1983. 1. kötet 41–45.; *Diarium Comitiorum Regni Hungariae A Serenissimo, AC Potentissimo Imperatore, Hungariae, et Bohemiae Rege Francisco Secundo in Liberam, AC Regiam Civitatem Poseniensem in Diem 6tam Novembris Anni 1796*. Indictorum. Originarie Hungarica Lingua Conceptum, et Autoritate Comitiorum Latinitate Donatum. Posonii, 1796. 3.

³³ Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978. 352–353.

³⁴ *Naponként való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőleges II. Leopold Tsászár és Magyar Ország Király által, szabad királyi városába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, s Szent András havának 3dik napjára Posony királyi városába általtétetett, s ugyanott következő 1791dik esztendőben Böjt-Más havának 13dik napján befejezett magyar ország gyűlésnek; mellyek eredet-képen magyar nyelven irattak és az ország gyűlésének fő-vigyázata alatt, hitelesen deák nyelvre is fordítottak*. Buda, 1791. 4., 7., 16., 14.

Az országgyűlés kilenc bizottság felállítását határozta el, amelyek feladata a lehetséges további reformok megvitatása volt, és ez visszatekintve is haladónak tüntette föl az 1790–1791-es országgyűlést, viszont ez csak részben indokolt. Annak ellenére, hogy a jozefinista reformok számos veterán híve, mint például báró Skerlecz Miklós, gróf Széchényi Ferenc és Podmaniczky József, hogy csak néhányat említsünk közülük, részt vett a deputációk munkájában, a bizottságok összeállítása a konzervatív tradicionalistáknak kedvezett. Bár a reformerek több száz javaslatot készítettek, ezeket egyelőre félretették, és hagyták, hogy előbb-utóbb elenyésszenek.³⁵

II. József uralkodásának viharos évtizede után a követek elsődleges szándéka a *status quo ante* helyreállítása volt: vissza akarták állítani mindazt, ami lehetséges volt, és megújítani, amit jónak láttak, de mindenáron megőrizni hatalmi monopóliumukat. Az elfogadott törvények csak egy kis része nevezhető haladónak. A rendek jóváhagyták Mária Terézia úrbéri rendelkezéseit és II. Józsefnek a jobbágyok szabad költözését lehetővé tevő rendeletét, az igazságszolgáltatás területén pedig az országgyűlés eltörölte a kínvallatást, és lehetővé tette, hogy nem-nemes is fellebbezhessen az ellene hozott halálos vagy más súlyos ítélettel szemben. Az országgyűlés a legfontosabb eredményt a vallási tolerancia terén érte el. A katolikus–protestáns gyűlölködés még a tradicionalisták körében is gyengült már egy ideje, ez főként a növekvő szekularizációnak volt köszönhető, amely elősegítette a felekezeti határokon átívelő kapcsolatok, sőt barátságok kialakulását; politikai szempontból is szükséges volt, hogy a nemesség testületi érdekei győzedelmeskedjenek a vallási megosztottságon. Bár a katolikus egyház megőrizte államvallás jellegét, a reformátusok, evangélikusok és a görögkeletiek közel egyenjogúvá váltak a katolikusokkal.³⁶

Semmi esetre sem szeretnék átesni a ló túloldalára, ami a témáról eddig mondottakat fölülvizsgáló írások esetében könnyen előfordulhatna. Robert Darnton legutóbbi könyvében nemcsak a „jelenizmus” (*presentism*) veszélyére figyelmeztet, azaz hogy a múltat túlságosan a jelen nézőpontjából vizsgáljuk, hanem – ismét az ő szavával élve – a „múltizmusról” (*passéisme*) is. Szerinte ez akkor következik be, ha a történész a múlt megszállottjaként „felnagyítja mindazt, ami egyedivé teszi a múltat, és aránytalanul eltúlozza sajátos vonásait”.³⁷ Tudni kell ellenállni a régi patriarkális világból áradó bájnak, és ügyelni kell arra, hogy miközben történeti jelentőségének megfelelően elhelyezzük összefüggésében, megfelelő mértékben vegyük figyelembe azokat az áramlatokat, amelyek szembenálltak az intézményesült gondolkodással és előrevetítették a modern Magyarország születését. Gróf Teleki és Batthyány reformelképzeléseinek említésével néhányat már bemutattam ezek közül. Többször szóltam a társadalom szekularizálódásáról is. Anélkül, hogy el akarnám túlozni ezt a jelenséget, ami azt jelentené, hogy tagadnám a vallásnak az emberek életében játszott változatlanul fontos szerepét, hangsúlyozni kell, hogy az egyházak befolyása az állami ellenőrzés erősödésének arányában gyengült. Az oktatás fejlődése szintén figyelemreméltó volt, még akkor is, ha a *Ratio Educationis*ban foglaltak nagy része nem valósult meg.³⁸

³⁵ Pajkossy Gábor: *Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében*. In: Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében*. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Budapest, 1985. 169–173.

³⁶ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1–2. Budapest, 1907. 1. kötet 109.; Pajkossy Gábor: *Az abszolútizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790–1830)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998. 135–137.

³⁷ Darnton: *Washington's False Teeth*, XIII.

³⁸ Kontler: *A History of Hungary*, 211–212.

A külföldi utazások hozzájárultak a külvilág felé való nyitáshoz. Ez lassú folyamat volt, mivel a nyugati utazás még mindig viszonylag ritka, az utazókra gyakorolt hatása pedig gyakran kiszámíthatatlan volt. Berzeviczy Gergely például maradandó élményeket szerzett angliai tartózkodása során, Mátyási József pedig németországi tapasztalatai alapján, ahol jobb ízlésű társalgással, szebb lakásokkal és jobb étellel találkozott, kénytelen volt visszautasítani a mondást, mely szerint – „*extra Hungariam non est vita*”. Hazatérése után mégis ennek a gondolatnak lett lelkes pártolója, azt írta például, hogy Magyarország „földi Kanahán, Európa Édene”.³⁹ Számos, főként protestáns fiatal tanult külföldön, elsősorban német egyetemeken. Közülük jónéhányan fényes pályát futottak be, mint például Maróthi György és Hatvani István debreceni professzorok, vagy Rát Mátyás, a magyarországi újságírás úttörője, de a legtöbben szegény falvak kálvinista gyülekezeteiben teljesítettek lelkeszi szolgálatot. Közülük Keresztesi József keserűen panaszkolta emlékirataiban, hogy „alávaló faluba igen bárdolatlan és család emberek közé, nem tudva, mintegy számkivetetvén, csaknem remetei életre” jutott. Kármán is megemlékezett sorsukról: „Bizonyos voltam sok külföldi főiskolákat megjárt ifjak rakodt és széles esméreteiknek. De alighogy hazatértek amazok ősi mezeikre, nem tudom, micsoda kimagyarázhatatlan elalélás foglalta el őket.”⁴⁰

A felvilágosult gondolkodás úttörői felül tudtak emelkedni ezen a kábulaton, vagy azért, mert viszonylagosan jó körülmények közé születtek, vagy pedig más okból kifolyólag voltak szerencsések. Nem kisebbíti sem őket, sem pedig történeti jelentőségüket, ha kiemeljük, hogy ők képviselték a legjobban koruk átmeneti jellegét. Valamennyien feudális milióbe születtek, hagyományos nevelésben részesültek, és ez eleve meghatározta gondolkodásuk egyes elemeinek állandóságát, még ha a későbbi benyomások el is fordították őket bizonyos hagyományoktól. Az egyszemélyes történetírás alkalmazása tehát az egyénekre alkalmazva is helytelen. Ahogyan T. C. W. Banning elég velősen megfogalmazta, „a valóság a korcsokat kedveli”.⁴¹

A költő, író és filozófus Bessenyei György számára Mária Terézia bécsi magyar testőrségének tagjaként nyílt alkalom a francia kultúra elsajátítására, leginkább Voltaire-t csodálta. Fáradhatatlanul igyekezett terjeszteni a magyar nyelvet, kultúrát, előrevinni a szabadság és tolerancia ügyét. Mégis, a jobbágyokról szólva a magyar nemesség retorikáját hirdette. Kétségkívül elítélte a jobbágyok elleni kegyetlenkedést, de helyeselte, hogy ellenőrzés alatt tartásuk őket, mert ha felkelnek, „nincsen olyan kegyetlen fenevad és *hirkániai* tigris, mely nála mérgeesebb, dühösebb pusztításokat kövessen el.” Okkal dicsérik Batsányi Jánost 1789-ben megjelentetett lelkesült forradalmi költeményéért, amelyben az elnyomás gyakorlóit és áldozatait egyaránt arra hívta fel, hogy vigyázó szemeiket Párizsra vessék. Egy évvel később mégis Abaúj vármegye nemeseinek helyreállított szabadságát ünnepelte. Igaz, a nemesek a királyi abszolútizmus ellen tiltakoztak, de csakis a saját szűken értelmezett érdekeik védelmében. Az arisztokraták közül gróf Fekete János személyesen is ismerte Voltaire-t, aki a gróf nagylelkű ajándékként kapott magyar borért cserébe dicsérte francia nyelvű verseit. Fekete *Mes Rapsodies* című könyvét a katolikus egyház indexre tette erősen

³⁹ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely. A reformpolitikus 1763–1795*. Budapest, 1967. 125–126.; Mátyási József: *Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra, vagy frankfurti utazásom 1792-ik esztendőben*. Széphalom, 1. évf. (1927) 85. Idézi Otrókoci Nagy Gábor: *Mátyási József és a magyar polgári életelmélet kialakulása*. Debrecen, 1944. 15.

⁴⁰ *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József naplója*. Pest, 1868. 161.; Kármán: *A Nemzet csinosodása*, 12.

⁴¹ Banning, T. C. W.: *The Eighteenth Century*. Oxford, 2000. 88.

antiklerikális tartalma miatt. Mégis, II. Józseffel szemben védelmezte az ország alkotmányát és a nemesi privilégiumokat.⁴²

Ezt a kettősséget legjobban a szabadkőműveseknél lehet érzékelni, akik az emberiség és a tolerancia eszményeinek megvalósítására törekedtek. Kazinczy 1790. március 25-én Aranka Györgyhöz írt levelének szavai szerfelett harciasan hangoznak: „Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a Superstitio kezéből a véres tört, és irtózató képéről lekaparni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius [...] adnak paizst balomba, jobbomba kardot...” Valóban, a páholyok sokat tettek a vallási toleranciáért és a protestánsok egyenjogúsításáért, de a társadalom hierarchikus mentális felépítése őket is áthatotta. Johann Gabelhofer, pap és a teológia professzora, maga is szabadkőműves ironikusan jegyezte meg: „A magyar páholyok nem különböznek a francia páholyoktól. Ők is az emberi szabadság és teljes egyenlőség teljes visszaállítására törekszenek, csakhogy a magyar Frères Américains csupán azokra korlátozzák a szabadság és egyenlőség élvezetét, akiket a természet születésüknél fogva kiválasztott a többi ember közül.”⁴³

Az 1780-as években és a következő évtized elején meglehetősen heves politikai és intellektuális forrongás volt tapasztalható: megjelentek az első magyar nyelvű hírlapok, és röpiratok százai árasztották el a piacot, amelyek a szélsőséges klerikalizmustól a radikális utópiáig terjedő nézeteket fejtettek ki. A magyar újságok előfizetőinek száma százas nagyságrendben mérhető ekkor, de nem szabad elfelejteni, hogy az egyes példányok gyakran körbejártak, és így az olvasók száma meghaladta az előfizetőkéét. A nyomtatott röpiratok példányszáma változó volt, valószínűleg nem haladta meg a könyvek néhány százra tehető átlagát.⁴⁴

Ennek az erjedésnek és általában a magyarországi felvilágosodásnak a teljesítménye nem nevezhető felületesnek; ami felületes volt, az a hatás, amelyet a korban a társadalomra gyakorolt. Semmit sem változtatott a nemesség nagy részének megingathatatlan hitén, miszerint társadalmuk alapjában véve jól működik, és érintetlenül hagyta az állandóság érzetét is. A francia forradalom véres szakasza rémülettel töltötte el a nemeseket. Ez azt eredményezte, hogy még szorosabbra zárták soraikat, és nagy többségük lekicsinylően nem vett tudomást a forradalom erőtlén hazai visszhangjáról, a rosszul átgondolt és szervezett Martinovics-féle összeesküvésről. A század, ahogy Magyarországon megismertük, 1795-ben ért véget. A jakobinus mozgalom követő bosszú véres volt, és a Habsburg uralom, R. J. W. Evans szavaival, „egy vérszegény dinasztikus lojalizmus” árnyékát vetítette előre. A kulturális erjedés semmivé lett. „Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk – írta Csokonai Vitéz Mihály egy gróf Széchényi Ferenchez címzett levelében 1798. január 23-án –, s újra szunnyadunk. Odavan minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt.”⁴⁵

⁴² Kókay György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest, 2000. 81–88.; Besenyei György: *Holmi*. (1779.) In: Bíró Ferenc (szerk.): *Bessenyei György válogatott művei*. Budapest, 1987. 336–340.; Keresztúry Dezső – Tarnai Andor (szerk.): *Batsányi János válogatott művei*. Budapest, 1956. 83., 84–87.; Morvay Győző: *Galánthai Fekete János*. Budapest, 1903. 84., 87., 123., 126.

⁴³ Vermes Gábor: *Ideál és valóság: szabadkőművesek Magyarországon a 18. században*. In: Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000. 91–104. 95., 97–98.

⁴⁴ Kókay György: *A magyar sajtó története 1705–1848*. Budapest, 1979. 123., 221. Hálával tartozom két budapesti barátomnak és kollégámnak, Pajkossy Gábornak és Kerényi Ferencnek az ebben a bekezdésben olvasható adatokért.

⁴⁵ Ifj. Barta János: *Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában*. Századok, 129. évf. (1995) 4. sz. 883–898; Evans, R. J. W.: *Josephinism, 'Austrianness,' and the Revolution of 1848*.

Benda Kálmán fontos kérdést tett fel egyik tanulmányában: „Hogyan nőtt ki ebből az elmaradt nemességből az 1820-as, 30-as évekre a hazai viszonylatban számot tevő elit, az a réteg, amely elindította a reformkort?”⁴⁶ Hiszen ha visszatekintünk a 18. századba, azt látjuk, hogy a nemesek nagy része nem érintkezett a felvilágosodás eszméivel, ha mégis, megvalósíthatatlan terveik papíron maradtak, radikális kijelentéseik nem többek szónoki fordulatnál, és ha valamelyikük tett is elvont filozófiai megállapításokat, ezeket csak kevesen olvasták. Mindez együttvéve nem igazán készítette elő a talajt a későbbi cselekvés számára. Ami előkészítette, az a 18. század második felében még gyerekcipőben járt, de hatása egészen a 19. század első két sötét évtizedén át halmozódott: az irodalmi kritikáról és a satíráról van szó. Azok a korszakok, amelyeket átítatott az állandóság érzete, természetükből adódóan ellenségesen viszonyultak a kritikához. Viszont bármi, ami rést ütött ezen az érzenen, bizonyos értelemben modernséget jelentett. Az 1770-es évek előtt Magyarországon az irodalmi műveket gyakran kritika nélküli csodálattal olvasták. Ha volt egyáltalán kritika, az a tradicionalistáktól származott, akik az idegen hatásokat támadták, amelyek szerintük a *status quot* fenyegetik. Ebben a szellemben írt Apor, Faludi, Orczy, Baróti Szabó és Gvadányi. Azonban a kritika kétélű fegyver, és a szekularizáció, valamint a felvilágosult eszmék fokozatos terjedése következtében a kritikának támadnia, a satírának pedig gúnyolnia kellett a társadalom észlelt hibáit. Bessenyei *A filozófus* című darabjában Pontyi figurája a korlátolt, elmaradott és műveletlen nemeseket tette nevetség tárgyává, csakúgy, mint Csokonai *Tempefőijének* komikus alakjai, báró Serteperti, Koppóházy és Tökkolopi. Az ironia a pamfletekben és a paszkvillus irodalomban is gyakori volt. Azonban a közönség jelentős részét ez nem szórakoztatta, mivel a kritikát a harmónia és a keresztényi szeretet megtagadásának tekintették. Az 1780-as évek elején a költő Rájnics József durván visszautasította az újságíró és kiadó Rát Mátyás kritikáját. Rát higgadtan válaszolt, de olvasói így is felháborodásuknak adtak hangot.⁴⁷

Az irodalmi kritika elvesztette életét, és a satírákat is csupán mértékkel alkalmazták. Mindazonáltal az első kritikusok példát teremtettek, és ettől fogva nem volt visszaút. Az elnyomás és a szigorú cenzúra ellenére az irodalmi kritika és a satíra még 1795-ben sem tűnt el. Végül is az akadályok elhárultak, és a művelt olvasók egy egész generációja vált képzetten a kritikai gondolkodásban. A reformkor bizonyára több forrásból táplálkozott, de ez a sajátos képzettség a reformok elfogadásának kritikai előfeltételévé vált. Ez a késő 18. század valódi haladó öröksége. Egy másik konklúzió az lehetne, hogy bár a 18. századi Magyarországon nem lehet elhanyagolni a haladó trendeket és az előremutató változásokat, ezek még általában beágyazódtak az ország zord környezeti valóságába és a kortársak tradicionális szellemi beállítottságába.

Fordította: LUKÁCS ANIKÓ

In: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds.): *The Austrian Enlightenment and its Aftermath*. Edinburgh, 1991. 148. Harsányi István – Gulyás József (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelek*. 1–3. Budapest, 1922. 2. kötet 645.

⁴⁶ Benda Kálmán: *A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században*. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 7. (1981) 87–92., 88.

⁴⁷ Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Budapest, 1925. 9–21.; Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970. 142–145.